

ALEXAMENOS ISTENE

NÉMETH GYÖRGY

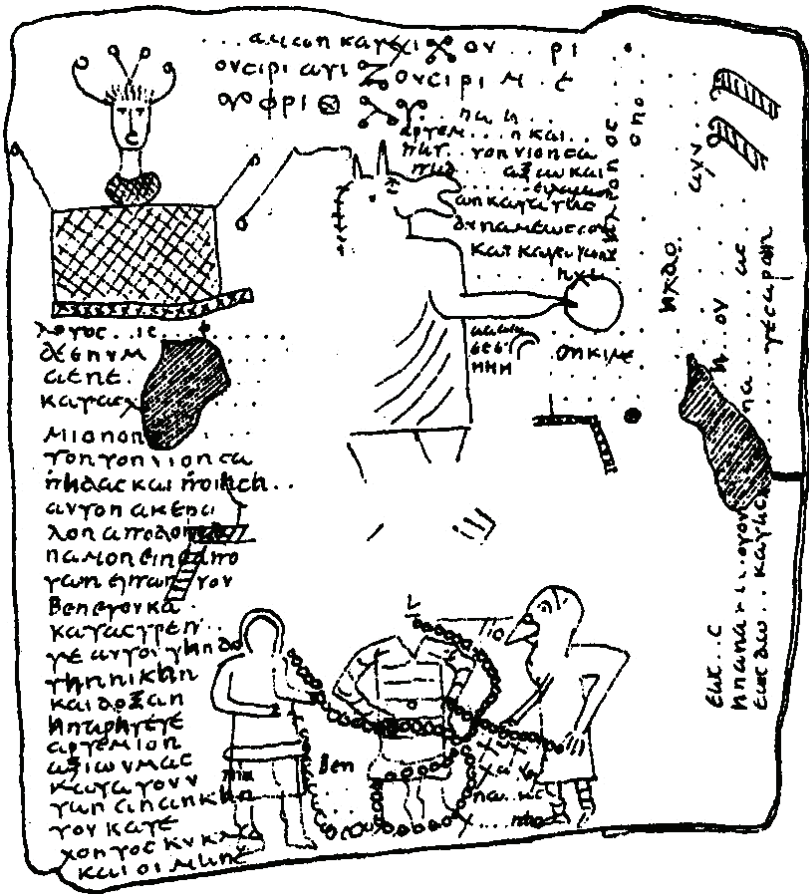
A RAJZOK

Két rajzos forrás alapján azt kívánom tisztázni, hogy az idáig többnyire keresztényeket gúnyoló karikatúraként számon tartott római, ún. Alexamenos-graffiti valóban a keresztényeket vette-e célba.¹

¹ Készült a K 119979 számú OTKA projekt keretében (Párhuzamos kutatások az antik mágia köréből II: a varázsgemmák).

Kr. u. 3. századi gúnyrajz a római Palatinus domb oldalában fekvő épület faláról. A görög nyelvű felirat jelentése: Alexamenos imádja Istent.

Átoktábla Róma városából, Kr. u. 390/420 k. A bal felső sarokban az ún. Osiriszarkofág, közepén lófejű démon látható, míg az alsó rész közepén két démon (a jobb oldali madárfejű) láncokkal megkötözi az átok célszemélyét, Artemioszt, Sapéda fiát, a kocsihajtót.² A görög nyelvű felirat jelentése:³

² AUDOLLENT, A.: *Defixionum tabellae quotquot innotuerunt tam in Graecis Orientis, quam in totius Occidentis partibus propter Atticas*, in *Corpore Inscriptionum Atticarum editas*. Paris, Fontemoing, 1904. Nr. 167. A rajzot Richard Wünsch készítette, vö. R. WÜNSCH: *Sethianische Verfluchungstafeln aus Rom*. Leipzig, Teubner, 1898.

³ A betűkhöz hasonló, de betűként nem értelmezhető varázsjeleket (charaktéreket) kövérrel emeltem ki. Az átok szövege a 25. sorban meg is szólítja a megszemélyesített charaktéreket.

A oldal:

Eulamón, urald X Osirist, Osirist, Agi, Z Osirist, Mne, V Phri, Θ λ Y

Varázsige: kérlek titeket, phrygiai istennők,

5 isteni Nimfák, Eidónea, akik itt laktok, hogy kössétek meg Artemios, akit Hospésnek is hívnak, Sapéda fiát,⁴

10 és tegyétek őt fej nélkülivé, láb nélkülivé, erőtlenné, a Kékek lovaival együtt,⁵

15 és akadályozzátok meg célját, a győzelmet, és raboljátok el

20 Artemiosból a célját! Annak a nevében szólítalak fel titeket, aki a Kényszer hatására a köröket birtokolja, és Oiménebenchych, bachych, bachach,⁶ hogy kössétek meg ... Artemios, akit Hospésnek is hívnak, Sapéda fiát! Téged is felszólítalak, szent Eulamón,

25 a hatalmad által, és a szent Charaktérek által,

aaa

eee

ééé⁷

... a Kényszer [hatására] a tizenkettedikig és a huszonnegyedikig.

B oldal:

Restutus, Restuta fia, ... szent Nimfák, úgy legyen, hogy ártotok nekik és viszsztatartjátok őket! Gyorsan, gyorsan!⁸

A PALATINUSI KARIKATÚRA

Az első rajz egy híres római graffito a Palatinusról, amely egy keresztre feszített, ló- vagy számárfejű emberalakot árázol, alatta görög felirattal: Ἀλεξάμενος | σέβετε (= σέβεται) | θεόν.⁹ „Alexamenos imádja Istent.” Az 1856 óta ismert rajzot

⁴ Az átoktáblák mindig az anya nevét adják meg, vagyis Sapéda Artemios anyja volt.

⁵ Négy kocsisverseny sportklub működött az ókori Rómában, a Kékek, a Zöldek, a Fehérek és a Vörösek. Nyilvánvaló, hogy a varázsló vagy ügyfele a kékek vereségére fogadott, és a verseny eredményét ilyen módon kívánta befolyásolni.

⁶ Varázsigék. Bár egyes igék egyiptomi eredetűek, hiba lenne lefordítani azokat, mivel a görög nyelvű varázsló feltehetően nem értette a szavakat, hanem titokzatos varázsigeeként használta sorozatukat.

⁷ A komplex varázsszövegek gyakran használtak magánhangzó-sorozatokat, és hol háromszög, hol négyzet alakban írták fel azokat.

⁸ A töredékesen fennmaradt B oldal egy másik kocsihajtó, Restutus, Restuta fia ellen irányul. Restutust Artacacusnak is hívták, és szintén a Kékek kocsihajtója volt. Restutus Artemiosszal együtt még három Wunsch által közölt átoktáblán szerepelt, vö. DTAud 159; 161; 166; 167.

⁹ IGR I 178 (b); ILCV 1352 C. adn.; IGCVO 402; SEG 14, 618; 46, 2293; 47, 1512. Legjobb kiadása: H. SOLIN – M. ITKONEN-KAILA (edd.), *Graffiti del Palatino I: Paedagogium*, Helsinki, Acta Instituti Romani Finlandiae, 1966, 209, no. 246: „Uomo crocifisso visto di dietro, con testa di asino (o di cavallo?)...” Vagyis nem döntenek el, hogy számár- vagy lófejű-e az alak.

kezdettől fogva kevés kivétellel keresztényeket gúnyoló karikatúrának tekintik.¹⁰ Heikki Solin máig mérvadó kiadásában összefoglalja a felirat és a rajz értelmezéséről folyó vitákat. Közvetlenül a rajz megtalálása után rámutattak, hogy létezett a zsidók,¹¹ és később a keresztények ellen egy olyan vád, hogy a számár fejét vallásos tiszteletben tartják: *Audio eos turpissimae pecudis caput, asini, consecratum inepta nescio qua persuasione venerari: digna et nata religio talibus moribus.* „Hallom, hogy a legocsmányabb állatnak, a számárnak a fejét tartják vallásos tiszteletben valami esztelen babonából. Olyan vallás ez, amely méltó azokhoz az erkölcsökhöz, melyeknek folyománya.”¹² Minucius Felix szellemesen cáfolta meg ezeket az elképzeléseket: *Inde est quod audire te dicis, caput asini rem nobis esse divinam. Quis tam stultus ut hoc colat?* „Azt mondod, hallomásod szerint mi egy számár fejét imádjuk Istenként. Van-e ostobább annál, mint aki azt hiszi, létezik ilyen imádás?”¹³ Hiszen a pogányok egész állatokat vagy állatfejú lényeket imádtak.

A rajzot Solin a II/III. századra datálja,¹⁴ de magában a kommentárban nem nevezi egyértelműen Krisztus-karikaturának.¹⁵ Mindenesetre leszögezi, hogy „*I cristiani non usarono mai pubblicamente la croce sotto nessunaforma prima di Constantino,*” vagyis a keresztények a kereszt jelét Constantinus koráig nem használták nyilvánosan, így az nem is lehetett az ellenük irányuló gúnyolódás része.¹⁶ Ez pedig megkérdőjelezi a rajz keresztényellenes értelmezését.

A keresztre feszített figura fejét, amelynek füle egyértelműen rövidebb, mint egy számaré, és sokkal inkább egy loéra emlékeztet,¹⁷ nézetem szerint Minucius Felix és Tertullianus hatására értelmezték számárként. Ebben természetesen maga a felirat is meghatározó szerepet játszott, hiszen a keresztre feszített alakban Alexamenos egy istent tisztelt. Márpedig egy keresztény számára a keresztre feszítés ma egyértelműen Krisztust idézi fel. Csakhogy Plautus tanúsága szerint

¹⁰ A. HELTTULA, «Epigraphical Laughter» in S. JÄKEL - A. TIMONEN (szerk.), *Laughter down the centuries*, vol. 2, Turku, 1995, 145-159; P. LOMBARDI in I. DI STEFANO MANZELLA (szerk.), *Le iscrizioni dei Cristiani in Vaticano. Materiali e contributi scientifici per una mostra epigrafica, Inscriptiones Sanctae Sedis 2*; Città del Vaticano 1997, 45-51. Magyarul eddig részletesen RÉVAY JÓZSEF foglalkozott a rajzzal „A palatinusi gúnyfeszület” című cikkében, *Egyetemes Philológiai Közlöny*, XXXVII, 1913, 12–22. A cikket újraközölte SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY (szerk.): *Voces paginarum*, Budapest, Osiris Kiadó, 2008, 98–108. Révay cáfolja a felirat keresztényellenes voltát, és egy Séth-hívő hitvallásának tartja azt.

¹¹ Iosephus Flavius: *Contra Apionem*, 2. 7; Tacitus: *Historiae*, 5, 4.

¹² Minucius Felix: *Octavius*, 9, 3;

¹³ Minucius Felix: 28, 7. További források a keresztények számárfej-tiszteletéről: Tertullianus: *Apologeticum*, 16, 1–8; *Ad nationes* 1, 11; 14.

¹⁴ ITKONEN-KAILA – SOLIN: i. m. 47.

¹⁵ Ezt csak egy eldugott megjegyzésben teszi meg, vö. ITKONEN-KAILA – SOLIN: i. m. 46: „caricatura di Cristo”.

¹⁶ ITKONEN-KAILA – SOLIN: i. m. 210.

¹⁷ Így látta A. ALFÖLDI is, vö. ITKONEN-KAILA – SOLIN: i. m. 211.

ez a rabszolgákkal szemben használt büntetési mód már a Kr. e. 3. században is közismert volt Rómában.¹⁸ Vagyis egy nem keresztény római számára sokkal valószínűbbnek tűnt egy megbüntetett bűnöst látni ebben a rajzban, mint a számára talán ismeretlen Krisztust.

R. Wunsch részletesen foglalkozott az Alexamenos graffitival, és a keresztre feszített, szerinte szamarfejű alakot kapcsolatba hozta a római átoktáblákról ismert, általa szintén szamarfejűnek tekintett démonnal, akit Séth egyiptomi istennel, Osiris gyilkosával azonosított.¹⁹ Minthogy Séthnek szamarfeje volt, egyértelműnek tűnt számára, hogy az átoktáblák rajzai csakis a szamarfejű Séth-Typhónt ábrázolhatják. Wunsch érvelésének fontos eleme egy másik palatinusi felirat, amely így hangzik: Ἀλεξαμενὸς *fidelis*, vagyis „Alexamenos hívő”. Ha ezt Alexamenos barátja, vagy maga Alexamenos írta, akkor a keresztre feszített Séth-Typhónt nem lehet gúnyrajzként felfogni. Ezt erősíti meg Wunsch értelmezése szerint az Alexamenos fejtől jobbra bekarcolt nagy méretű Y, amelyet Wunsch az átoktáblák Séth alakjának feje mellett látható Y karakterrel hoz összefüggésbe, amelyről így ír: „Dieses Y aber ist natürlich ein geheimes Kultzeichen, nur dem Eingeweihten bekannt und verständlich; ein Spötter aber würde sich nie die Mühe gemacht haben, solch einzelnes Zeichen, das Seinem Spotte an Schärfe nichts hinzufügen konnte, anzubringen.”²⁰ Vagyis az Y egy csak a beavatottak által ismert titkos kultikus jelkép volt, a keresztre feszített szamarfejű emberalak pedig a Séth-Typhón kultusz és a kereszténység szinkretikus egybeolvadásának bizonyítéka lenne, és nem tekinthető gúnyolódásnak.

Csakhogy Heikki Solin rámutatott a merész feltevés tarthatatlan voltára. Az Y-ról bizonyította, hogy más kéztől, másodlagosan került a rajzra, így semmiféle bizonyítékul nem szolgál egy titkos kultikus jel feltételezéséhez, az Ἀλεξαμενὸς *fidelis* felirat pedig „non sembra affatto autentica”, vagyis nem tűnik hitelesnek, így nem támaszthatja alá Wunsch hipotézisét.²¹ E. Staedler az Ἀλεξαμενὸς szót nem névnek tekinti, hanem egy participiumnak, amelynek jelentése „megszabadultam” ti. a kocsiverseny örületétől.²² Vonzó feltevése ellenére a feliratban sokkal valószínűbb az adott helyen egy személynévvel, mint egy participiummal számolnunk, ráadásul Staedler magyarázata a felirat igen terjedelmes, de bizonyít-

¹⁸ Plautus: *Miles gloriosus*, 372–373. Dionysius Halicarnasseus 5, 51, 3. szerint már Kr. e. 501-ben alkalmazták ezt a büntetést, de ezt az adatot túl korainak tekinti a szakirodalom, vö. W. A. OLDFATHER, *Livy I.26 and the supplicium de more maiorum*, *TAPhA*, XXXIX, 1908, pp. 49–72.

¹⁹ WÜNSCH: 86–118. Az Alexamenos-graffitival a 110–114. oldalon foglalkozik.

²⁰ WÜNSCH: 112.

²¹ ITKONEN-KAILA – SOLIN: 211.

²² E. STAEDLER: Das “Spottkruzifix” vom Palatin: ein Votivbild? *Theologische Quartalschrift*, CXVII, 1936, pp. 253–260.

hatatlan kiegészítésével jár.²³ Fontos szempont azonban, hogy a Paedagogium, a császári apróiskola épülete, amelynek a falán megtalálták az Alexamenos-rajzot, közvetlenül a Circus Maximus mellett feküdt, amelynek versenypályája jól látható onnan, vagyis egy, a cirkuszi kocsiversenyekre vonatkozó felirat ezen a helyen jóval valószínűbb, mint egy kereszténygúnyoló rajz. Ez utóbbi ráadásul kronológiailag is nehezen igazolható, hiszen a keresztet a II/III. században még maguk a keresztények sem használták szimbolikájukban.

ÁTOK ARTEMIOS ELLEN

A Richard Wunsch által kiadott római átoktáblákon a szövegek, varázsszavak és karakterek mellett rajzokat, köztük megkötözött kocsiversenyzőket és lófejű démonokat is gyakran találunk, amelyek célja egyértelműen a kocsiversenyek manipulálása volt.²⁴ Csakhogy Wunsch számárfejüként írja le a démonokat, és Séth-tel azonosítja őket.²⁵ K. Preisendanz mutatott rá, hogy Wunsch értelmezése téves, és egy lófejű démont ábrázolnak a rajzok, akit a táblák feliratai éppúgy nem neveznek meg, mint ahogy – egy kivétellel – Séth nevét sem említik.²⁶ Preisendanz mindenesetre gnosztikus eredetűnek tekinti a lóversenyek manipulálására felhasznált démont, és Eulamónnal hozza összefüggésbe.²⁷

Preisendanz hivatkozik egy átoktáblára, amit a karthágói amphitheatrumban találtak, és amelyet A. Audollent a 3. századra datált (DTAud 248). Audollent leírása szerint „*Daemon stans longis auribus et asinine (?) capite insignis, pateras (?) duas sinistra gerens, fascem (?) dextra.*”²⁸ A Ziolus nevű gladiátor ellen irányuló átok rajzát Audollent nem tette közzé, amit Preisendanz hiányol is idézett művében.²⁹ A

²³ H. Solin fordításában, vö. ITKONEN-KAILA – SOLIN: 211: „(io) che mi sono liberato (dal disgraziato incantamento, grazie all'aiuto di questo dio, io dico a voi tutti che vedete questo disegno): adorate (questo) dio.”

²⁴ R. WÜNSCH: 16A = DTAud 155A, 20B = DTAud 167.

²⁵ WÜNSCH: 86–114.

²⁶ Az egyetlen kivétel R. WÜNSCH: 25 = DTAud 163, 48: Typhón Séth. Séth neve Sete alakban olvasható egy római átoktáblán, amely Anna Perenna forrásából került elő, vö. J. BLÄNSDORF, «The Texts from the Fons Annae Perennae», In R. GORDON – F. MARCO SIMÓN (szerk.): *Magical Practice in the Latin West*, Leiden – Boston, Brill, 2010, 218; 232. Nem vagyok biztos benne, hogy az ólomkapszula feliratának SETE MNV DECENTIAS olvasata helyes, és különösen abban, hogy a SETE valóban Séthre vonatkozna.

²⁷ K. PREISENDANZ, *Fluchtafel*. In *Reallexikon für Antike und Christentum*, Stuttgart, Anton Hiersmann Verlag, 1972, 8: 1–30

²⁸ „Álló démon, hosszú fülekkel és számárfejjel (?), bal kezében két áldozati tálat (?) tartva, jobbában bárdot (?).”

²⁹ Audollent rajzát a Ziolus elleni átoktábláról Clermont-Ferrand-ban, a Puy-de-Dôme megyei levéltárban megtaláltam, és Audollent többi rajzával együtt közzé is tettem, NÉMETH GYÖRGY:

római átoktáblákkal ellentétben ez az átok nem kocsiversenyzők ellen irányul. Ennek ellenére feltételezhetjük, hogy itt is a lófejű démon rajzával állhatunk szemben, az Audollent által is kérdőjellel írt számárfül azzal magyarázható, hogy Wunsch a római rajzokon is számarat vélt látni, mert így illettek bele a rajzok a feltételezett gnosztikus Séth-varázslatok sorába.³⁰ A névtelen lófejű démont mindenesetre csak olyan defixiókról ismerjük, amelyek amphitheatrumi vagy cirkuszi játékok befolyásolására készültek.

Összefoglalva több érv szól amellett, hogy az Alexamenos-feliratot összekapcsoljuk az átoktáblákon látható ló-, és nem számárféjű démonnal, mint amellett, hogy egy korai kereszténygúnyoló pogány tréfájának lássuk. Wunschnek tehát igaza volt, amikor a két rajz összekapcsolása mellett érvelt, de a démon azonosítása Séth-Typhónnal, vagy magyarázata a gnoszticizmus bármilyen formája segítségével, már tarthatatlan. A kocsiversenyekre fogadó egyszerű rómaiak, akik csapatuk győzelméért akár varázslók segítségét is igénybe vették, nem valószínű, hogy különösebben tájékozottak lehettek a gnosztikus irodalomban. Az viszont kézenfekvő, hogy a lóversenyek névtelen démonának ló-, és nem számárfeje volt. Mi lehetett tehát az Alexamenos-graffiti eredeti funkciója? A legvalószínűbb, hogy Alexamenosban egy balszerencsés sportfogadót láthatunk, aki mindenét elveszítette a kocsiversenyeken. A feltehetőleg egy másik apród által rajzolt kép azt ábrázolja, hogy a démont, mint egy engedetlen rabszolgát, keresztre feszítették. Előtte áll maga Alexamenos, és nézi tönkretevőjének kínhalálát. A valóban gúnyos felirat arra vonatkozhat, hogy olyan istent imád(ott) Alexamenos, aki koldusbotra juttatja hódolóit.

A tanulmányban használt rövidítések feloldása

DTAud: AUDOLLENT, A.: *Defixionum tabellae quotquot innotuerunt tam in Graecis Orientis, quam in totius Occidentis partibus propter Atticas, in Corpore Inscriptionum Atticarum editas.*

Paris, Fontemoing, 1904.

IGCVO: *Inscriptiones Graecae Christianae Veteres Occidentis.*

IGR: *Inscriptiones Graecae Urbis Romae.*

ILCV: *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres.*

SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum.*

TAPhA: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association.*

ZPE: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.*

Supplementum Audollentianum, Zaragoza – Budapest – Debrecen, Hungarian Polis Studies, 2013, 168. Az állatfej pófája nem látszik csak a sörénye.

³⁰ Séthről a mágikus szövegekben vö. J. FOSSUM – B. GLAZER, Seth in the Magical Texts, *ZPE* 100, 1994, 86–92.

DISPUTA
